

ЎРТА ОСИЁДА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА ЗАМОНАВИЙЛАШУВИ

Мирзаев И.

Тошкент давлат транспорт университети ўқитувчиси

Аннотация

Ушбу мақолада Бугунги кунда шу нарса аниқки, бир мамлакатда олий таълим тизими юзага келиши учун катта илмий асос, яъни фундамент бўлиши керак. Мамлакатимизда араблар босқинига қадар ҳам катта тамаддунлар (цивилизациялар) мавжуд эди. Археологик тадқиқотлар шуни исботлаганки, Искандар Мақдуний юришидан кейин бу ерда Шарқ ва Ғарб маданиятлари синтези ҳам юз берди. Тарихдан маълумки, муайян миллат ва халқнинг маданий ва маънавий савиясининг асосий кўрсаткичларидан бири мамлакатдаги маънавий муҳит, илм-фан ва таълим-тарбия жараёни ҳамда унинг даражаси билан белгиланади.

Калит сўзлар: таълим муассасалари, инсоният, тарихий тараққиёти, ёш авлодни, макон ва замон, инсон қадри, маданият, дунёқараш.

Кириш. Бугунги кунда шу нарса аниқки, бир мамлакатда олий таълим тизими юзага келиши учун катта илмий асос, яъни фундамент бўлиши керак. Мамлакатимизда араблар босқинига қадар ҳам катта тамаддунлар (цивилизациялар) мавжуд эди. Археологик тадқиқотлар шуни исботлаганки, Искандар Мақдуний юришидан кейин бу ерда Шарқ ва Ғарб маданиятлари синтези ҳам юз берди. Тарихдан маълумки, муайян миллат ва халқнинг маданий ва маънавий савиясининг асосий кўрсаткичларидан бири мамлакатдаги маънавий муҳит, илм-фан ва таълим-тарбия жараёни ҳамда унинг даражаси билан белгиланади. Марказий Осиё, хусусан, бугунги Ўзбекистон худуди ҳам тарихда бу соҳада дунёда етакчи ўринларда турган. Минтақамиз халқлари тарихига оид зардуштийликнинг муқаддас китоби ҳисобланган «Авесто»да ҳам маънавий муҳит, илм-фан ва таълим-тарбия хусусида муайян фикрлар илгари сурилган. «Авесто»нинг маънавият, илмий ғоя билан боғлиқ жиҳатлари шундаки, унда умуминсоний аҳамиятга эга бўлган эзгулик, унинг қарор топиши учун қараш ғоясининг илгари сурилганлиги эди. Зардушт таълимотида, олам тартиби ва ижтимоий барқарорлик, тинчлик, халқлар ўртасидаги ҳамкорлик кишиларнинг онгли равишда эзгулик томонида туриб фаол курашишга боғлиқ, деган мустаҳкам ғоя илгари сурилган. Мазкур ғоя бугунги миллий маънавиятимиз тамал тошларидан ҳисобланиб, у умуминсоний идеалларни ўз ичига мужассамлаштирган эди. Эроншунослар (С.Н.Цоколов, Л.А.Лелеков) «Авесто» китобини махсус «Авесто тили»да (ўрта форсийга яқин) оромий ёзув

асосидаги паҳлавий ёзувда битилганини келтиришади . Оромий ёзув асосида шаклланган бир неча ёзувлар кейинги даврлар инсоният илм-маърифатининг юксалишида муҳим омил бўлди. Араб тили ва шу тил асосида ёзув эса халифалик истилоси даври билан боғлиқ бўлиб, кейин араб тили ва ёзуви дунё аҳамияти даражасида ривожланган. Араб тили билан бир қаторда, Марказий Осиёда форсий тил ҳам кучайди. Шунингдек, айни даврда туркий тил тараққиётини ҳам алоҳида эътироф этиш лозим. Арабий, туркий ва форсий тил кейинги давр Марказий Осиё илми, таълими ва маданиятининг асосини шакллантиришда хизмат қилган.

Айниқса, ривожланган ўрта асрларда туркий тил тараққиётини алоҳида таъкидлаш лозим. Туркий тилда битилган «Девони луғат ит-турк», «Қутадғу билиг» асарлари ўз даврининг шоҳ асарлари ҳисобланади. Ушбу тилнинг кейинги тараққиёти темурийлар даврида юз берди ва бу даврда яратилган асарлар кейинги давр илмий-маърифий тараққиёт учун асос бўлиб хизмат қилди. Туркий тил турли минтақа олимларини ягона марказларга бирлаш-тирди.

Тарихий манбалардан маълумки, Марказий Осиё ҳудудидаги мадраса ва масжидларда, эски усулдаги мактабларда диний таълим-тарбия, етакчи ўринни эгаллаган. Инсон, айниқса, ёш бола юксак ахлоқ ва одоб мезонини билмай ва уни пухта эгалламай туриб, бошқа илмларни эгаллаши қийин. Бу асрлар давомида аждодларимиз томонидан қанча-қанча тажрибалар асосида синалган ҳақиқат бўлиб, буни Ал-Хоразмий, Ал-Замахшарий, Ал-Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, А.Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Огоҳий каби улуғ зотларнинг араб, форс ва бошқа тилларни қунт билан ўрганишган ва ўша тилларда эркин ижод қилишганлигида кўрамыз.

Мусулмон мактабларида таълим-тарбия тизими икки босқичдан иборат бўлгани кўпгина манбаларда қайд этилган: Ибтидоий ва ўрта асрлар даври мадрасалар таълими. Ўтмишда мактабга қабул қилинадиган ўқувчиларнинг ёши аниқ белгиланмас, баъзи ота-оналар фарзандларини 5 ёшда, айримлари эса 6-8 ёшда, шаҳарларда ўғил болалар 15-17 ёшгача, қишлоқ жойларда эса 13-15 ёшгача ўқитилган. Ўқувчилар ўқитилаётган фаннинг характери ва соҳасига қараб гуруҳланарди. VII-VIII асрларда Марказий Осиёни араблар фатҳ этгач, ислом дини асосидаги сифат жиҳатидан янги тизимга эга бўлган таълим-тарбия муассасалари вужудга келди ва араб бўлмаган болаларга ислом дини асосларини ўрганиш мақсадида “Ҳафтияк”, “Чор китоб” каби дарсликлар кенг тарқалди. XII асрдан бошлаб ислом динини туркий тилларда ёзилган асарларда ҳам оммалаштириш бошланади ва тасаввуф намояндаси А.Яссавийнинг “Хикмат” асари бунга мисол бўла олади. Мактаб, мадраса, масжидлар фақат ибодатхона эмас, тарбия ўчоғи вазифасини ҳам бажарган. Мактаб сўзи арабча “ёзув ўргатадиган фан” деб номланиши ҳам ана шундандир. Мактабларда болаларга

ёзиш ва ҳисоблаш ўргатилган, яна ўсмирларга савдо санъати, араб тили, мантиқ, номаклик, хусни хат ва арифметикадан савод берилган .

“Мадраса” сўзи - арабча “дарс ўқитиладиган жой”, “маъруза тинглана-диган жой” маъносини билдиради. “Мударрис” - дарс берувчи ўқитувчидир. Мадрасалар 15-20, 30-40 ва ҳатто 100-150 талабани ўқитган бўлиб, диний билимлар билан бирга дунёвий билимлар ҳам берилган . Мадраса исломда ўрта ва олий махсус диний ўқув юрти ҳисобланган бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида уламолар ва мактабдорлар, давлат идора ходимларини тайёрлаган. Ислом мамлакатларида Мадраса ҳақидаги илк маълумотлар Хасрга оид бўлиб, улар Хуросон ва Мовароуннаҳрда жойлашган. Хасрдан бошлаб етакчи ўқув юртига айланган, бунгача таълим масжид-ларда ва хусусий уйларда, шунингдек, меҳмонхоналар, кутубхоналар, касалхоналарда олиб борилган. Мадрасалар вақф ҳисобига таъсис этилган. Мадрасада мударрислар ва бошқа хизматчилар маош, талабалар стипендия, ўқув жиҳозлари (дафтар, китоб, қалам ва б..) ва турар жой билан таъминланган. Мадрасалар XI XII асрларда Ўрта Осиёнинг барча йирик шаҳарларида бўлиб унга мактабни тугатган ўспиринлар қабул қилинган. Ўрта Осиёдаги Мадрасаларда араб ва форс тилида ёзилган Қуръон, ҳадис, шариат қонунлари билан бирга айрим мадрасаларда тиббиёт, аруз илми, фалсафа, география ва бошқа фанлар ўқитилган. Масалан, аштархонийлар даври муаррихи Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) Бухоронинг илм тарқатувчи марказ сифатидаги хизматини шундай баҳолайди: «Олимларнинг кўплиги-дан, уни олимлар ва илм-фан булоғи деб атайдилар» . Бухорога XIX асрда сафар қилган Е.К. Мейендорф эса Бухоронинг ислом оламида тутган ўрнини қуйидагича таърифлайди: «Ўзининг кўплаб мактаблари, олимлари ҳамда муқаддас қадамжолари сабабли мусулмонларнинг зиёратгоҳига айланган. Эҳтимол шунинг учун у «шариф» номига сазовор бўлгандир» .

Ҳозир кунда жаҳондаги кўп хорижий мусулмон мамлакатларнинг мадрасаларида диний таълим билан бирга дунёвий билимлар ҳам ўқитилади .

1917 йилгача ҳар бир мусулмон фарзандини саводли қилишни савоб деб билган. Булардан ташқари 6154 масжидлар фаолият олиб борган. Туркистонда замонавий олий таълим тизими мавжуд бўлмаган ва халқнинг 2% гина саводли бўлган деган қарашга эга дунё тарихчилари хато фикрлашган. Бунга мисол сифатида Туркистон ўлкасидаги халқ билим юртлари 3-инспектори В.Навкиннинг чор ҳукумати маориф вазири Д.А.Толстойга 1896 йил 8 майда йўллаган мактубидан ҳам билишимиз мумкин: “Эътиборингиз учун ушбу хабарни етказишни лозим деб биламанки, айти пайтда Туркистон ўлкасидаги олий мактаб мадрасаларгина халқ билим юртлари 3-инспекторнинг раҳбарлигидадир. Қуйи мактаблар бу инспекторнинг раҳбарлиги доирасидан ташқарида, уларнинг ниҳоятда кўплиги сабабли ҳали сонини олишга муваффақ бўлинмади, менга топширилган инспекция ишларида мактабларнинг сони ҳақида аниқ

маълумот йўқлигининг боиси шунда”. С.Граменицкий таъкидлаганидек: “Ўлка босиб олингач руслар бу ерда жуда кўп мактаблар, китоблар борлигини кўрдилар, уларда араб алфавитида она тили ўқити-лишига, хат-саводни эгаллаш мусулмон дини билан уйғунлашиб кетишига гувоҳ бўлдилар”. Шу каби тарихий манбалар ўлкамизда олий мадрасалар дунёвий ва диний таълим берганлигини кузатишимиз мумкин. Албатта, аҳолининг ҳаммаси тўла саводли бўлиши мумкин эмас, барча халқларда саводлилик даражаси маълум бир фоизни ташкил этган, шу аснода бизда ҳам аҳолининг муайян бир қисми замонавий ва диний билимларни эгаллашган. Буни биз яратилган асарлардан ҳам англаб олишимиз мумкин.

Ҳақиқатан ҳам давлатнинг ривожланишида таълим соҳаси устувордир. Чунки Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнини эгаллаш вазифасини фақат таълим соҳаси ҳал этади. Ҳар қандай йўналишида фаолият кўрсатувчи инсон таълим олмоғи шарт. Шунинг учун у ким, қаерда, қандай соҳада ишлашидан қатъий назар таълим олиш орқалигина шундай мутахассисликни эгаллаши мумкин. Шунинг учун ҳукуратимиз таълим тизимига давлат бюджетининг 34% ни сарфламоқда. Бу ҳақда маърифатпарвар М. Бехбудийнинг “Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга паймол бўлур”, - деб айтган сўзлари бағоят қимматли. Таълимнинг инсон, жамият ривожланишидаги аҳамияти ҳақида Имом Ал-Бухорий “Дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмағай”, - деб бежиз таъкидламаган.

Мамалакатимизда XX аср бошлари ва ўрталарида турли хил диний ташкилотлар ҳам фаолият олиб борган ва кадрлар етказиб беришда ўз ҳиссасини кўшган. Масалан, Ўзбекистон мусулмонлари идораси диний ташкилот бўлиб, у 1943 йил 20 октябрда Тошкентда бўлиб ўтган Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари қурултойида таъсис этилган. Бу ташкилот 1992 йилдан Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси, 1996 йилдан Ўзбекистон мусулмонлари идораси деб аталади. У давлатдан ажралган мустақил ташкилот сифатида фаолият юритади. Ўзбекистон мусулмонлари идорасида Таълим ва Муҳтасиблик бўлими бор. Бухородаги Мир Араб мадрасасида (1945) ва Тошкентдаги Бухорий номидаги Ислом институтида (1971) ва бир неча диний билим юртларида кадрлар етиштирилади. Идора тасарруфидаги "Мовароуннаҳр" нашриётида "Ислом нури" газетаси, "Ҳидоят" журнали, диний адабиётлар, диний тақвим ва бошқалар нашр этилади. Ўзбекистон мусулмонлари идораси хорижий мамлакатлардаги кўпгина диний ташкилотлар билан алоқа қилади ва у ўз фаолиятида Ўзбекистон Республика-сининг Конституцияси, "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги қонунга риоя қилади. Мазкур идорага турли йилларда илми ва зиёли бўлган Эшон Бобоҳон Абдумажидхон ўғли (1943-1957), Зиёвуддинхон Бобоҳонов (1957-1982), Шамсуддинхон Бобоҳонов (1982-

1989), Муҳаммад-содиқ Муҳаммадюсуф (1989-1993), Мухторжон Абдуллаев (1993-1997), Абдурашид қори Баҳромов (1997 й.дан) каби машхур инсонлар муфтийлик қилган . Албатта ушбу соҳани юксак даражада ўзлаштирмасдан ва эгалламасдан туриб, бу соҳага етакчилик қилиб бўлмайди.

VIII-аср ва IX-асрнинг 1-ярмида Фикҳ - ҳуқуқшуносликда ўз тушунчалари вужудга келди, ўзига хос тил ва услуб шаклланди. Қуръон ва сунна ҳуқуқий ечимларнинг асосий манбалари бўлиб қолди. Аста-секин асосий манбаларда бевосита кўзда тутилган ҳолатлар бўйича улардан ҳуқуқий хулосалар "чиқариб олиш" (ал-истинбот) усуллари қарор топди. Фикҳ - ҳуқуқшунослик фани меъёрларнинг икки тоифасини: ибодот ва муомалотни белгиловчи, тартибга солувчи меъёрларни ўз ичига олади. Фуруъ ал-фикҳ – фикҳнинг "тармоқлари", ислом позитив ҳуқуқини ташкил қилувчи фикҳнинг бир қисми бўлган. Манбаларда келтирилишича VIII-асрдан эътиборан Ислом олами юнонча ва сурёнийчадан қилинган таржималар орқали фалсафа (философия) билан танишди.

Имом ал-Бухорий номидаги Тошкент Ислом институти-олий диний ўқув юрти 1970 йил ташкил этилиб, 1971 йил октябрдан фаолиятини бошлаган. Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфида бўлиб, у динлар тарихи ва назариясини чуқур эгаллаган, ислом дини асосларини ўзлаштирган, араб тилида сўзлаша оладиган мутахассислар, имом хатиблар тайёрлайди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 7 апрелдаги Фармонида биноан Тошкент ислом университети - олий ўқув юрти ташкил этилган. Асосий вазифаси ва мақсади - ислом динига оид бой ва ноёб маънавий-маданий меросни чуқур ўрганиш, уни асраб-авайлаш, келажак авлодга етказиш, шу соҳада юқори малакали мутахассис ходимлар тайёрлаш. Университетда диншунослик, исломшунослик; билан бирга фалсафа, шарқ тиллари, ислом ҳуқуқи каби кафедралари ҳам фаолият олиб боришади. Университет таркибида Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази ҳам фаолият кўрсатмоқда. . Зеро, илм излаш, илмга интилиш, яъни талаб ал-Илм ҳар бир мусулмоннинг энг муҳим вазифа-ларидан бири.

Мавлоно (араб. бизнинг жаноб) Ўрта Осиё, Афғонистон ва Покистонда энг юқори лавозимдаги амалдорлар, ёзувчи, олим ва фозил кишиларни, устозларни улуғлаб, уларнинг номларига кўшиб ишлатиладиган сўз. Мавлоно сўзи хурмат маъносида шахс номларидан аввал айтилган (мас., Мавлоно Алишер Навоий, Мавлоно Жомий, Мавлоно Муқимий ва б.). Ўрта Осиёда ўрта асрларда қўлланилган.

Калом (араб. - равон нутқ, жумла, гап, сўз) - ислом илоҳиёт илми, ақида, усул ад-дин каби номларда ҳам ишлатилади. VIII - асрда уммавий халифалиги даврида пайдо бўлган. Калом илми пайдо бўлган вақтга келиб ақидага оид

масалаларга аввалги вақтларга ўхшаб фақат Қуръон ва суннатдан далил келтириш билан кифояланиб бўлмади қолган эди. Қарши тараф ақлий далил ҳам келтиришни талаб қилар эди. Каломга хос услуб ва мавзулар мажмуи биринчи бор ал-Жаъд ибн Дирҳам (742 й. қатл этилган) ижодида учрайди. У доимо ақл-идроққа таяниш талабини илгари сурди ва фақат инсон салоҳияти ожизлик қилган ҳоллардагина Қуръон оятларини рамзий-мажозий маънода талқин қилиш мумкин, деб ҳисоблади. Унинг шогирди Жаҳм ибн Сафвон (745 й. қатл этилган) устозининг ғоясини давом эттирди. Жаҳмнинг қарашлари муътазилийларга яқин бўлгани боис одатда бу икки таълимотни бир-биридан фарқламайдилар. Муътазилийларнинг Каломи IX-асрнинг 1-ярмида раванқ топди. Аммо, халифа ал-Мутаваккил (847-861) даврида қувғин остига олинди. Маълум вақтгача суннийликда муътазилийларнинг фалсафий далилларига қарши курашда ғоявий курул ролини ўйнаши мумкин бўлган ақоидлар тизими мавжуд эмас эди ва фақат Қуръон ҳамда ҳадисларга ҳавола қилиш билан чекланиларди. Айнан муътазилийлар ўзларининг мантикий-фалсафий исботлаш услублари билан ҳақиқий ислом йўли шаклланишига бевосита таъсир кўрсатди. Бундай тизим X асрга келиб ишлаб чиқилди ва уни Каломни ақидапарастлар билан муроасага келтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ал-Ашъарий (873-935) ва ал-Мотуридий (870-944) амалга оширдилар. Натижада Каломнинг ашъарий ва мотуридийлик мактаби вужудга келди. Машҳур мусулмон уламолари Калом илми ҳақида ўз замонлари ва билимларига қараб турлича фикр билдирганлар. Имом Абу Ҳанифа Калом илмида "ал-Фикҳ ал-акбар" (Буюк ҳуқуқшунослик) номли китоб ёзган. Чунки, диндаги фикҳ аслдир. Илмдаги фикҳ фаръдир. Асл фаръдан афзаллиги маълумдир деган. Имом Ғаззолий ўртача йўл тутган ва Калом илмида яхши тараф ҳам салбий тараф ҳам борлигини таъкидлаб, у билан фақат мутахассис олимлар машғул бўлиши кераклигини уқтирган. Бу фикрларни таъкид қилиб ўрганган олимлар, Калом илмини, хусусан, ундаги адашувларни танқид қилганлар. Ашъарийлар зоҳиран ўзларини муътазилийларга қарши қўйиб, ҳанбалийлар билан муроаса қилишга интилган бўлсалар-да, дунёқараши бўйича муътазилийларнинг ақл-идроққа асосланган йўлини давом эттирди. Каломнинг иккинчи йирик мактаби - мотуридийлик ҳам мустақил тарзда тараққий этди. Ашъарийлар мактаби асосан шофиийлар орасида тарқалган бўлса, мотуридийлик ҳанафийлик доираларида кўплаб тарафдорларга эга бўлди ва хусусан, Мовароуннаҳр мусулмонларининг асосий ақидасига айланди. XIII-асрдан Калом илми Ибн Сино асос солган шарқ фалсафаси билан яқинлаша бошлади. Натижада, Ибн Халдун таъбири билан айтганда, Калом ва фалсафани бир биридан ажратиш мушкул бўлиб қолди. Бу ҳол Байдовий (1286 й. в.э.), Исфаҳоний (1349 й. в.э.), Ижий (1355 й. в.э.), Тафтазоний (1390 й. в.э.), Журжоний (1413 й. в.э.)лар ижодида ўз ифодасини топди. Янги ва энг янги даврларда Жамолиддин Афғоний, Муҳаммад Абду, Аҳмад Амин, Ҳасан

Ҳанафий каби мусулмон ислохотчиларининг асарларида Калом ва айниқса, муътазиллийлар ғоялари мафкуравий асос вазифасини бажариб келди. Вақт ўтиши билан ислом оламида фақат ахли сунна ва жамоанинг илми Калом бўйича таълимотлари ҳукм сурадиган бўлди. Фалсафа ва бошқа фикрий мазҳаблар чиққанидан кейин илми Калом истилоҳининг ўзи ҳам истеъмолдан чиқиб кетди.

Ислом дини ва унинг ёзма манбалари пайдо бўлгандан кейин Исломшунослик Амир Темур буюк шахс, кураги ерга тегмаган саркарда, йирик давлат арбоби, қонуншунос, талантили меъмор, нотик, руҳшунос, шу билан бирга эл-юртини, халқини севган ва уни машҳури жаҳон қилган инсон. Мустақиллик туфайли кўп минг йиллик бой тарихимизнинг тикланиши ва ўрганишни имконига эга бўлди. Амир Темур биринчидан, у мамлакатда феодал тарқоқликка барҳам берди, эл юртни ўз туғи остига бирлаштирди. Марказлашган йирик феодал давлатини яратди. Бу билан савдо сотиқ ва маданиятнинг ривожига мустаҳкам замин яратиб берди. Иккинчидан, бир қатор халқлар ва юртларни мустамлакачилар зулмидан озод бўлишига ёрдам берди. Темур даври адабиётларни мулоҳоза қилиб кўрсак асосан тўғрилиқ, муравватлилик, эл юртга меҳр муҳаббат ва бошқа инсоний хислатларга бой эканлигини кўришимиз мумкин. Бунга Темурнинг «Темур тузуклари», Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»лари, Ибн Арабшоҳнинг «Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари» фикримизнинг далилидир. Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги хизмат-лари беқиёс. У томонидан бунёд этилган мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар, боғлар, қалъалар, каналлар ва бошқа иншоотларнинг сон-саногии йўқ. Юқори савиядаги билимга эга бўлган Амир Темур тарих, тиббиёт, математика, астрономия, меъморчилик соҳаларида бемалол баҳслашар эди. Мазкур фазилат унинг набираси Мирзо Улуғбекка ҳам ўтгани шубҳасиз. Мирзо Улуғбек нафақат давлат арбоби, у буюк олимдир ҳам.

Амир Темур маърифат ҳомийси бўлган ва бу мамлакатнинг гуллаб яшнашига сабаб бўлди. Бутун дунёга номлари машҳур тарихчилар Шарафиддин Али Яздий, Хондамир, Самарқандлик олимлар—Улуғбек, Али Кушчи, қозизода Румий, файласуф шоирлар—Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Лутфий, Саккокий, Атоий; мусаввирлар—Қамолиддин Беҳзод, қосим Али, Мирак Наққош, хаттотлар - Султон Али Машҳадий, Султон Муҳаммад Хандон, Муҳаммад Бин Нур ва бошқалар шу даврнинг улуғ мутафаккирларидир. Уларнинг ҳаммаси инсон маънавияти, маърифати ва маданияти ютуғининг барча соҳаларини эгаллаган улуғ сиймолар, қомусий илм, ақл эгалари бўлганлар. Қамолиддин Беҳзод ва унинг шогирдлари ижодида юксак босқичга кўтарилган мусаввирлик санъати Шарқ Уйғониш даврининг энг катта ютуқларидан биридир. Беҳзод ўзининг такрорланмас ижоди, гўзал миниатюра санъати ва ажойиб маҳорати билан нафақат Шарқда, балки бутун дунёда ҳам ўчмас из қолдирган. «Иккинчи

Моний», «Шарқ Рафаэли» деб юксак даражада эъзозланган Беҳзод машҳур сўз санъаткорлари Жомий, Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон ва бошқаларнинг сиймосини яратган юксак маънавиятли буюк рассом эди.

XIX асрнинг иккинчи ярми биз маърифатпарварлик маданияти деб атаётган соҳада муайян ўзгаришларни юзага келтиради, маърифий эстетик ақидаларни амалда тадбиқ этиш учун муайян шарт-шароит яратди, дейиш мумкин. Бунинг ижтимоий сиёсий ва маънавий омиллари мавжуд, албатта. XIX асрнинг иккинчи ярмида чор Россияси томонидан Туркистоннинг истило этилиши туфайли ижтимоий ҳаётида ички мувозанат ва турғунликка муайян даражада эришилгандай туюлади, маданий маърифий ва бадиий жараёнларнинг жонланишига, европача илм-маърифат ва маданиятнинг кириб келишига таъсир кўрсатди. Аҳмад Дониш, Абай, Тўхтағул, Фуркат, Муқимий, Сатторхон ва бошқа маърифатпарварлар мустамлакачилик йўли билан кириб келган рус ва Европа маданиятини ўрганиш ишига ижобий ёндошадилар. Чунончи, Сатторхон Абдуғаффоров биринчилардан бўлиб рус тилини ўрганади. 1873-76 йилларда Чимкентда очилган рус-тузем мактабида муаллимлик қилди. «Туркистон вилоятининг газетаси» да таржимон бўлиб ишлади. Биринчи бўлиб рус тилида «қўқон хонлигининг ички аҳволи ҳақида қисқача очерк»ни ёзди. «Туркестанские ведомости»нинг бир неча саналарида уни эълон қилади. Туркистон халқларининг XIX аср иккинчи ярми ва XIX аср бошларида яшаган мутафаккирлари дунёқарашлари негизида маърифатпарварлик концепцияси ётади. Туркистон халқлари маърифатпарварлик маданияти, бир томондан ўзининг бой ва сермазмун меросига суянади, иккинчи томондан бошқа халқларнинг хусусан, умуминсоний маънавий қадриятларни ижобий қабул қилади.

Туркистон маърифатчилилик мактаби бой ўтмиш ва улкан меросга эга. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Абдуқодир Шакурый, Ашурали Зоҳирый, Саидрасул Саидазизий, Исҳоқхон Ибрат, Аҳмад Дониш XIX аср охирларидан фаолияти бошлаб мамлакатни халқни миллий зулм ва қолоқликдан халос этишнинг ягона йўли маърифатда деб билдилар. Бу фидоий зотлар мустабид тузум ва жаҳолатчи, маънавий қуллик ва зулм, зўравонликка қарши бор кучлари билан кураш олиб борганлар. Жадидчилик–янгилашиш, янги усул маъносини англатади. У янги замонавий мактаб, матбаа, миллий тараққиёт усуллари, йўллари тарафдорларининг умумий номи. Жадидчиликнинг асосий ғоя ва мақсадлари: Туркистоннинг ўрта асрчилик, феодал қолоқлик, хурофотлардан озод қилиш усули қадимни инкор этган ҳолда улкан, халқни, миллатни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлат барпо этиш, конституцион, парламент ва президент идора усулидаги озод ва фаровон жамият куриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий кўшин тузиш ва бошқалардан иборат эди.

Жадидлар, маърифатчилар миллатининг маънавий камолоти йўлида ўзининг бугун кучи ва истеъдодини сафарбар этишга тайёр бўлган фидойи инсон эдилар. Улар миллатни қоқоқлик, хурофот ботқоғидан олиб чиқиш учун шариатга қатъий риоя қилиш орқали мактаб ва мадрасаларда таълим бериш тизимини дунёвий илмларни барпо этиш борасида ислоҳ қилиш ғоясини илгари сурганлар ва бу борада ўзлари амалий ҳаракат намунасини кўрсатганлар. Демак, жадидчилик XIX аср охири ва XX аср бошларида миллий Уйғониш ва миллий онг юксалишида катта рол уйнаган. Жадидчилик ғояларини унинг ёрқин вакилларидан Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, қодирий, Авлоний, Мунавар қори, Файзулла Хўжаев, Сўфизода, Тавалло, Ибрат кабилар ғоят оғир шароитларда тарғиб этишга ҳаракат қилганлар. Беҳбудий, Фитрат, Мунавар қори ва бошқа миллат учун жонкуяр жадидлар мактаблари очар, уларда ўзлари дарс берар, ўқув кўлланмаларини ёзар, нашр этар ва бу йўлда жонбозлик кўрсатар эди. Бу йўлда ўз маблағларини ҳам аямаганлар.

Миллий Уйғонишга чорловчи ғояларни илгари сурган жадид ҳаракатининг яна бир йирик вакили Абдулла Авлонийдир. У миллатнинг маънавий инқирозидида саводли бўлиш, замонавий фан, маданий ютуқларини эгаллашга чақиради, Авлонийнинг «Илм инсонларнинг мадори, қалби, раҳбари, нажотидир» деган ғоя, маърифатпарварлик, жадидчилик ҳаракатининг дастурини ташкил этади. У маърифатпарвар сафдошлари сингари мазлум Туркистон аҳлини илм маърифат зиёсидан баҳраманд қилишдан унутилмас хизматлар кўрсатган. «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида маърифат, илм фаннинг жамият тараққиётда тутган ўрни ҳақида қимматли фикрларни баён қилган. Алломанинг қарашларини ўрганиш бугун ўзлигимизга қайтиш жараёни кенгайтиши бир пайтда алоҳида аҳамият касб этади.

Инсоният тарихида ўз ижтимоий аҳамияти жиҳатидан алоҳида эътиборга лойиқ ҳолатлар, қадриятлар мавжудки, булар у ёки бу миллат, элат, халқнинг мавжудлиги белгиси, тараққиёт мезони сифатида баҳоланиши мумкин. Миллат мавжудлигининг ана шундай муҳим белгиларидан бири олий таълим тизими ҳамда юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласидир. Дарҳақиқат, олий таълим тизими демократик тамойиллар билан уйғунлашган, унинг инсонпарвар жамият барпо этиш каби зарур ижтимоий эҳтиёж талабларига жавоб бергандагина у ўз олдига қўйган буюк мақсад баркамол авлодни тарбиялаш ва шакллантириш вазифасини адо этиши мумкин.

Хўш, юқорида қайд этилган ҳолатлардан ташқари, яна қандай сабаблар олий таълим тизимида туб ислоҳотларни ўтказишга ундади? Булар, кадрлар тайёрлаш тизимининг демократик ўзгаришлар ва бозор ислоҳотлари талабларига мувофиқ эмаслиги, ўқув жараёнининг моддий-техника ва ахборот базаси етарли эмаслиги, юқори малакали педагог кадрларнинг етишмаслиги, сифатли ўқув-услубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги таълим тизими, фан ва

ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги кабилардир. Буларнинг бариси таълим тизимини зудлик билан ислоҳ этишни, мазкур соҳани чуқур инсонпарварлаштиришни талаб этарди. Тўғри, 1992 йил июлида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун ва давлатимизнинг шу асосдага таълим–тарбия сиёсати ишлаб чиқилган эди. Унинг III босқичи–юқори ўрта мактаб (10-11 синф) ҳақида бўлиб, у ихтисослашган бўлиб, ўқувчиларни олий ўқув юртларига тайёрлашга хизмат қила бошлади.

Таъкидлаш лозимки, ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб республикамызда «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилинганлиги, «Ёшлар сиёсатига оид» каби қатор концепциялар ва дастурлар яратилганлигини, давлат таълим тизими жаҳон амалиёти талабларига мувофиқ келиши учун хорижий давлатлардаги илғор тажрибаларнинг ўрганилаётганлиги ва шу аснода 20 дан ортиқ йўналишлар, фанлар буйича стандартлар лойиҳали тайёрланди. Умуман, 1992 йилда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилишда маълум рол ўйнайди. Мазкур ҳужжат шўролар мустабид тизими даврдан «мерос» бўлиб қолган, коммунистик мафкурага хизмат қилувчи мафкуравий кучни бартараф этишда алоҳида аҳамият касб этади, жаҳон андозаларига мос тизим яратилишида дастлабки қадам бўлди. Бироқ, қайд этиш жоизки, мазкур ҳужжат Ўзбекистоннинг янги шароитдаги вазифаларига тўлиқ жавоб бера олмас эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳукумати таълим тизимини тўлиқ ислоҳ этишга қодир ҳужжатларни қабул қилишга эътиборини кучайтирди ва бу борада бош ислоҳотчилик ролини ўйнади.

1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис IX сессиясида тамомила янги, сифат жиҳатдан замонавий талабларни ўз ичига олган «Таълим тўғрисида» ги қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқди. «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг энг илғор жиҳатларидан бири-унда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойилларининг баён этилиши бўлди. Улар, қуйидагилардан иборат эди:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги;
- таълим дастурни танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

2017 йилгача Ўзбекистонда 9,5 мингга яқин умумтаълим мактаблари, гимназиялар, лицейлар, коллежлар, 300 га яқин ўрта махсус таълим муассалари, 65 та олий ўқув юртлари бўлган .

REFERENCES

1. Абдурашидова, Нилуфар Абдурашидовна, & Ҳасанов, М. (2022). ЁШЛАР ДУНЁҚАРАШИДА ДИН ВА АХЛОҚНИНГ ЎЗARO МУТАНОСИБЛИГИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (10), 1226-1235.
2. Ж. С. Рамагов, & М. Ҳасанов (2022). ШАХС ДИНИЙ ДУНЁҚАРАШИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ИЛМНИНГ АҲАМИЯТИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (7), 35-39.
3. Жуманиёз Султонович Рамагов, Машкура Инамжанована Рахимова, & Миршод Нўмонович Ҳасанов (2022). МАҲКУРАВИЙ ТАҲДИДЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА ИСЛОМИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 1031-1036.
4. З. Н. Бобошев, М.Н.Ҳасанов, & Э.А.Нуруллаев. (2022). АБУ НАСР ФОРОВИЙНИНГ ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ АСОСЧИСИ СИФАТИДА . *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 108–115. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/new/article/view/623>
5. Ж. С. Рамагов, М. Ҳасанов, & Лочин Азаматович Валиев (2022). АУРОБИНОДО ГҲОШ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАЛСАФИЙ МЕЪРОСИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 1161-1169.
6. J. S. Ramatov, M. Hasanov AL-FAROBİY SIYOSIY DAVRAN VA IJTIMOİY-MADANIY ANVOL // *Pedagogik fanlarda akademik tadqiqotlar*. 2022 yil. 6-son. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/al-farobiy-davridagi-siyosiy-vazihhtimoiy-madaniy-vaziyat> (kirish sanasi: 12.11.2022).
7. М.Н.Ҳасанов, А.А.Азимбаев, Ҳалилов Ў., & Каримов Б. (2022). АБУ НАСР ФОРОВИЙНИНГ ШАХС МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ . *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 147–153. Retrieved from <http://www.wsrjournal.com/index.php/new/article/view/629>
8. Ж. С. Рамагов, & М. Ҳасанов (2022). МАҲКУРАВИЙ ТАҲДИДЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА АХЛОҚИЙ ТАРБИЯНИНГ АҲАМИЯТИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 952-956.
9. Ramatov, J.S., Valiev, L.A., Xasanov, M.N. XIX ASRDA HINDISTONDAGI IZHTIMOIY - FALSAFIY JARAYONLAR // *ORIENSS*. 2022. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hih-asrda-indistondagi-izhtimoiy-falsafiy-zharayonlar> (kirish 12/11/2022).
10. Ф. А. Кушаков, М. Н. Ҳасанов, Р. Ў. Баратов, Ж. С. Рамагов, & С. Ҳ. Султанов (2022). ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА СЎЗ ЭРКИНЛИГИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (10), 803-810.
11. Рамагов, Ж. С., Муратова, Д., Султанов, С. Ҳ., Тухтабоев, Э., Кушаков, Ф., & Ҳасанов, М. Н. (2022). ИЖТИМОИЙ АДОЛАТ ВА ҚАДРИЯТЛАР ПЛЮРАЛИЗМИ. *World scientific research journal*, 8(1), 102-108.

12. Раматов, Ж.С., Баратов, Р.Ў., Султанов, С.Х., Муратова, Д.А., Хасанов, М.Н., & Эрнийёзов, У.К. (2022). ЁШЛАР ЗАМОНАВИЙ МАДАНИЙ ҚИЁФАСИ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (10), 376-386.

13. Hasanov, M., & Tuhtaboev, E. (2021). THE PERFORMANCE OF THE PERFECT MAN IN THE EASTERN RENESSANCE (ON THE EXAMPLE OF FARABI'S VIEWS). *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 2(05), 1-6.

14. Hasanov M., Tuhtaboev E. THE PERFORMANCE OF THE PERFECT MAN IN THE EASTERN RENESSANCE (ON THE EXAMPLE OF FARABI'S VIEWS) // *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*. – 2021. – Т. 2. – №. 05. – С. 1-6.

15. М.Н.Хасанов, Д.А.Хафизов, Р.Х.Тоиров, & Х.Қ.Болтабоев. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙ ЯШАГАН ДАВРДАГИ ИЛМ-ФАН ВА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ . *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 137–140. Retrieved from <http://www.wsrjournal.com/index.php/new/article/view/627>

16. Jumaniyoz Ramatov, Rozigul Umarova, Rashid Baratov, Mirshod Khasanov, Siroj Sulstonov, & Fayzulla Kushakov (2022). MODERN REQUIREMENTS FOR THE SPIRITUAL IMAGE OF YOUNG PEOPLE AND ITS MANIFESTATION IN PRACTICE. *Academic research in educational sciences*, 3 (10), 582-586.

17. Ramatov, J.S., & Khasanov, M.N. (2022). SOCIAL ASPECTS OF PROFESSIONAL QUALITY IMPROVEMENT (ON THE EXAMPLE OF THE RAILWAY SECTOR). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (6), 969-976.

18. Раматов, Ж.С., Валиев, Л.А., & Хасанов, М.Н. (2022). XIX АСРДА ҲИНДИСТОНДАГИ ИЖТИМОИЙ – ФАЛСАФИЙ ЖАРАЁНЛАР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (6), 1070-1078.

19. Жўрабоев, Н. Ю., Кушаков, Ф. А., Султанов, С. Ҳ., & Хасанов, М. Н. (2022). КОНФУЦИЙЛИК ХУСУСИЯТЛАРИДАН ХИТОЙ ФАЛСАФАСИНИНГ КЕНГАЙИШИ. *World scientific research journal*, 9(2), 37-42.

20. Ruzigul, U., Nasirjan, J., Dilmurodkhakim, A., Mirshod, H., & Urozboy, E. (2020). Rationale and history of human reflections in the muslim philosophy. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(5), 1453-1458.